

УДК 314.02:94(477)

Інна Петрова

РЕВІЗЬКІ «СКАЗКИ» ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ ЛОКАЛЬНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ СЕЛА ТЕМРЮК ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО ПОВІТУ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Статтю присвячено дослідженню ревізьких «сказок» як джерела історичної демографії України. Автором роботи визначено функції ревізій у суспільстві, проаналізовано зміни, що відбулися у формулярі ревізьких «сказок», а також системи контролю за їх заповненням, систематизацією та обробкою. На основі аналізу формалізованих даних із первинних документів ревізійного обліку (ревізькі «сказки» 1816, 1835 рр.) реконструйовано демографічну історію села Темрюк Олександрівського повіту Катеринославської губернії (зараз с. Старченкове Володарського району Донецької області).

Ключові слова: джерелознавчий аналіз, ревізія, ревізькі «сказки», Темрюк, Катеринославська губернія.

Останнім часом в українській історіографії зростає зацікавленість з боку дослідників у студіюванні таких проблем мікроісторії, як історичний розвиток інтелектуальної сфери суспільства; роль та місце менталітету, механізмів його впливу на поведінку окремих людей та соціальних спільнот у процесі розвитку цивілізацій; внутрішня організація соціального середовища (зміна соціальних статусів та стереотипів поведінки); трансформація соціально-культурних ролей жінок та чоловіків у суспільстві; повсякденне життя локальних спільнот та вплив на його еволюцію модернізаційних процесів. Цілком зрозуміло, що вивчення історії малих популяцій і територій з метою реконструкції повсякденного життя, ментальності, індивідуального досвіду людини не можливе без запровадження до наукового обігу нових документів та матеріалів (наприклад, художньої літератури та історичної публіцистики, опитувань, інтерв'ю (усних джерел), метричних книг, сповідальних відомостей, ревізьких «сказок»). Первинні документи ревізького обліку населення Російської імперії (ревізькі «сказки») перебували в центрі уваги російських та українських дослідників П.Кеппена [2], В.Кабузана [3; 4, с.128–140], О.Дружиніної [5], Г.Махнової [6, с.111–116], О.Под'япольської [7, с.310–321], А.Гедьо [8, с.551–562], В.Ликової [9, с.345–351], А.Рашина [10], Г.Орлової [11, с.71–82], І.Троїцької [12], М.Маркової [13], М.Філіпової [14, с.76–84] та ін. Ці науковці поставили питання про ступінь достовірності ревізьких «сказок» та іншої документальної маси, яка з'явилася внаслідок проведення ревізій (наприклад, перелічних відомостей, окладних книг та генеральних табелів), доцільність залучення ревізьких «сказок» для реконструкції демографічних процесів у Російській імперії. На жаль, тривалий час поза увагою істориків залишався характер використання первинних документів ревізій для вивчення проблем історії певних населених пунктів та соціальних інститутів, наприклад, сім'ї. Поява нашої статті є однією з численних спроб заповнити цю інформаційну прогалину. Таким чином, метою статті є дослідження демографічної ситуації села Темрюк Олександрівського повіту Катеринославської губернії за 1816–1835 рр., а також реконструкція родинного середовища Дудникових за матеріалами ревізьких «сказок» 1816 та 1835 рр.

Ревізії в Російській імперії тривалий час залишались одним із головних елементів організації обліку населення, забезпечення комплектації війська та збору податків. Упродовж XVIII – 50-х рр. XIX ст. на теренах Російської імперії було проведено 10 ревізій: перша – у 1718–1727 рр., друга – у 1743–1744 рр., третя – у 1761–1763 рр., четверта – у 1781–1783 рр., п'ята – у 1794–1796 рр., шоста – у 1811–1812 рр., сьома – у 1815–1816 рр., восьма – у 1833–1834 рр., дев'ята – 1850 р., десята – у 1857–1858 рр. Російські стандарти адміністративного обліку населення поширювалися на українські землі поступово, оскільки ці заходи поряд із ліквідацією залишків автономної системи управління, уніфікацією територіально-адміністративного устрою в межах держави сприймалися як один з елементів інкорпорації українських земель до складу Російської імперії. На частину Слобідської (офіційно населення Слобідської України під час проведення I ревізії не підпадало під адміністративний облік, однак у структурі Київської губернії перебувала Белгородська та Севська провінції, до складу яких зараховувалися міста Недригайлів і Миропілля, населення яких підлягало обліку) та Південної України (Бахмутська провінція Азовської губернії) загальноросійські стандарти обліку населення були поширені під час проведення I ревізії (1718–1727 рр.), на більшу частину Лівобережної України – під час IV ревізії (1781–1783 рр.), на Правобережну Україну – під час V ревізії 1794–1796 рр. У результаті проведення ревізійних переписів населення було сформовано окремий комплекс описово-статистичних джерел, до складу якого входять ревізькі «сказки» (первинні документи адміністративного обліку населення); відомості, які складалися на основі

«сказок» за повітами (повітові відомості здебільшого презентували інформацію про час надання «сказки», назву населеного пункту та загальну чисельність чоловіків та жінок, що в ньому мешкали); перелічені відомості (упорядковувались у масштабах повіту, провінції та губернії, систематизували інформацію про соціальний стан населення та суму податку, яке воно сплачувало); окладні книги (загальноросійські зведені матеріали ревізії, призначені тільки для вирішення фіскальних завдань, наприклад, розрахунку податних зборів, упорядковувались з IV ревізії); генеральні таблиці, що презентували зведені матеріали у загальноросійському масштабі про чисельність населення після завершення ревізій [8, с. 554; 9, с.346].

Основний фонд ревізських «сказок» I–III ревізії зберігається в Російському державному архіві давніх актів (фонд 350 «Ландратские книги и ревизские сказки»). У фонді 350 на обліку перебувають переписні книги міст і повітів (подвірні переписи 1707–1718 рр.) та ревізські «сказки» I–III ревізії (1719–1767 рр.), а також діловодні документи установ, що відповідали за проведення I та II ревізій: Канцелярії генерального ревизора В.Зотова, губернських і провінційних канцелярій, переписи та свідоцтва населення 1719–1764 рр. Наприклад, у фонді 350 «Ландратские книги и ревизские сказки» зберігаються «Сказки однодворцев города Недригайлова» (1719 р.) [15, арк.501–509] та «Сказки однодворцев-служилых людей г. Мирополья и уезда, г. Каменного и уезда, г.Недригайлова и уезда, г. Суджи и уезда» (1719 р.) [16, 481 арк.]. Ці населені пункти раніше перебували у складі Київської губернії, і тому на них було поширено дію наказу «О введении ревизии, о распределении войска по числу душ...» (26 листопада 1718 р.). Також у фонді 350 РДАДА перебувають на зберіганні матеріали приватних переписів 1713–1714 рр. «черкасс» та новозаселених сіл Казанської та Азовської губерній, територій, що були приписані до Адміралтейства, та частини повітів Петербурзької губернії, не включених до перепису 1710 р. Наприклад, «Сказки, допросы, распросные речи, доношения, копии крепостных актов и другие документы по переписи новопоселенных и розыску беглых в Валуйском, Двуреченском, Купянском и других уездах Азовской губернии» [17, арк.1–481] або «Сказки и распросные речи новопоселенных помещичьих крестьян (кн. А.Д. Меньшикова) русских и черкасс, монастырских крестьян (Солотчинский монастырь), детей боярских, церковнослужителей» [18, арк.201–371, 380–492, 496–546, 700, 717].

Матеріали IV–X ревізій розпорошені у центральних та муніципальних (обласних) архівах України, Республіки Молдова, Російської Федерації та архівних установах інших державних утворень, які раніше входили до складу Російської імперії. Так, у Національному архіві Республіки Молдова у фонді 134 «Бессарабская казенная палата» зберігаються «Ревизские сказки жителей с. Буцены Кишиневского уезда» 1819 р. [19, арк. 16] та діловодні документи, що розкривають процес перебігу ревізій у Бессарабській області та результати їх перевірки (наприклад, «Прошения жителей Бессарабии пропущенных по переписи населения о внесении в ревизские сказки 1835 г.») [20, арк. 187]. У Держархіві Донецької обл. (ф. 131 «Маріупольське повітове казначейство») знаходяться на обліку ревізські «сказки» п'яти ревізій (1811, 1816, 1835, 1850, 1857 рр.). У Держархіві Запорізької обл. (ф.12 «Александровское уездное казначейство») зберігаються ревізські «сказки» за 1811, 1816, 1835 та 1850 рр. Там же, у фонді «Олександрівської міської ратуші», перебувають ревізські «сказки» за 1858 р. («сказки» населення Гуляйпільської, Жеребецької, Миколаївської, Павлівської волостей Олександрівського повіту, колоній Маріупольського менонітського округу). У Державному архіві Дніпропетровської області ревізські «сказки» представлені у фондах: «Метричні книги церков Катеринославської губернії. Колекція» (ф.193), «Катеринославська контора іноземних поселенців Півдня України» (ф.134), «Волостні правління Катеринославської губернії» (ф.540 – об'єднаний фонд, у якому знаходяться на зберіганні документи Анастасівського, Личківського, Томаківського, Чумаківського волосного правління). Наприклад, у фонді 134 «Катеринославська контора іноземних поселенців Півдня України» знаходяться на обліку «Ревизская сказка о наличии менонитов в Хортицких колониях Екатеринославского уезда» (16 серпня 1811 р.), «Ревизская сказка о наличии менонитов в Хортицких колониях Екатеринославского уезда» (1816 р.). У ф.193 «Метричні книги церков Катеринославської губернії. Колекція» зберігаються «Ревизская сказка о количестве жителей села по 10 народной переписе [1858]» села Чумаки Катеринославського повіту та «Приходо-расходная книга поступлений и расходов денег, ревизская сказка о количестве церковнослужителей и их семей (1793–1843 рр.)». У ф. 540 «Волостні правління Катеринославської губернії» є на обліку справа «Ревизские сказки о количестве жителей с. Томаковки за 1850–1917 гг.». В архівосховищах України ревізські «сказки» здебільшого зберігаються у вигляді загального (на весь населений пункт) або додаткового переписів (на одного чи декількох пропущених, новонароджених).

Історія державного обліку населення Російської імперії нараховує декілька століть. Перші спроби реформувати цю систему відбулися за правління Петра I. З метою визначення основних засад комплектації російського війська з 26 листопада 1718 р. було вирішено розпочати ревізію. Ревізійними заходами було охоплено Московську, Петербурзьку, Нижегородську, Казанську, Архангельську, Смоленську, Сибірську, Азовську та Київську (Белгородська, Севська та Орловська

провінції) губернії. Для проведення ревізійного перепису та обробки її матеріалів було створено спеціальну установу – Канцелярію генерального ревізора В.Зотова. Відповідно до указу «О введении ревизии, о распределении войска по числу душ, об определении воинских и избрании Земских комиссаров для заведывания всех сборов с крестьян для содержания войска...» упорядкування ревізійних сказок повинно було тривати три роки, після їх збору та систематизації наступні три роки відбувалася перевірка. Однак, замість запланованого ревізія тривала впродовж 1718–1727 рр. Відтермінування строків завершення ревізії пояснювалося як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками, наприклад, порушенням строків затвердження методичних засад проведення ревізії, постійним оновленням переліку категорій населення, що підлягали обліку, саботуванням місцевою владою основних ревізійних заходів. Відповідно до указу «О введении ревизии...» підлягали обліку «дворцові, державні, патріарші, архієрейські, монастирські, церковні, поміщицькі, ясачні селяни та однодворці» (поза обліком залишались «до особого визначення астраханські та уфимські татари, башкири та сибірські ясачні іновірці»). Пізніше перелік соціальних прошарків, на які поширювалися ревізійні заходи, постійно збільшувався. Наприклад, відповідно до наказу «О помещении в ревизских сказках не одних крестьян...» (5 січня 1720 р.) обліку також підлягали церковні причетники та «дворові люди» [21, с.1]. Надалі ревізійні заходи були поширені також на священнослужителів, які вже не перебували на службі, а також на їх найближчих родичів (дітей, онуків, племінників), вільновідпущеників, посадських людей, різночинців, «робочих людей», візників та інші категорії населення. На жаль, місцеві органи влади, які відповідали за збір, систематизацію та надсилання до Канцелярії ревізійних «сказок» (зокрема «пополнительных сказок» – реєстрів на пропущених осіб), не завжди своєчасно та якісно виконували свою роботу. Тому царський уряд був вимушений запровадити жорстку систему покарання посадових осіб за несвоєчасне подання ревізійних «сказок» (наприклад, воєвод, які систематично порушували термін доставки первинних документів адміністративного обліку було арештовано, їхні маєтки (вотчини) конфісковано на користь державної казни та імператора) [22, с. 290–291].

Тривалий час єдиного формуляра ревізійної «сказки» не існувало, оскільки під час проведення І ревізії (1718–1727 рр.) в нормативно-правових актах («О введении ревизии, о распределении содержания войска по числу душ, об определении воинских и избрании Земских комиссаров...» (26 листопада 1718 р.) [23, с.597] та «Об учинении общей переписи людей податного состояния и подачи ревизских сказок та взыскании за утайку душ» (22 січня 1719 р.) рекомендувалося в документах первинного обліку лише зазначати «скільки, де і в якій волості, в селі або деревні є селян, бобилів, задворних та ділових людей (які мають свою пащу) по іменам, чоловічої статі, не залишаючи поза увагою ні старого, ні останнього немовляти з роками їхніми» [24, с.618]. Тому за формою та змістом ревізійні «сказки» 1718–1727 рр. наближалися до писарських («писцовых») книг. Відомості щодо кожного населеного пункту наводилися суцільним текстом, а вік записувався літерами, наприклад: «Миропільського повіту села Боровик однодворців солдатського чину Матвій Радіонов син Бабков... шестидесяти років, у мене во дворі діти Сидор тридцяти п'яти, Фома тринадцяти років...» [16, арк. 9 зв.]. З часом збільшення категорій населення, що підлягали обрахуванню, та виявлення під час проведення ревізії великої кількості необрахованих осіб призвело до появи так званих оглядових («смотровых») «сказок». Вони впорядковувалися під час прибуття ревізора до того чи іншого регіону з метою перевірки результатів попередньої ревізії. Наприклад, у фонді 350 «Ландратские книги и ревизские сказки» Російського державного архіву давніх актів зберігаються оглядові «сказки», що були укладені ревізором О.Мякініним, головою комісії з перевірки матеріалів ревізійного перепису населення Азовської губернії. Структура цієї «сказки» відрізнялася від попередніх зразків тим, що спочатку презентувався реєстр – перелік імен та прізвищ осіб, що підлягали обрахуванню, на звороті документа розміщувалася «сказка». Текст оглядової «сказки» складався з таких обов'язкових елементів («Сказка жителей работных людей солеварных заводов, гарнизонных солдат, пушкарей, гулящих людей и других жителей города Бахмута»): 1) вступ (дата проведення перевірки; ім'я, по батькові, прізвище ревізора, місце його служби); 2) основна частина містила антропонімічні дані особи, яку не врахували під час проведення І ревізії (наприклад, Іван Григорович Леонов); місце народження (с. Молодовато Салтівського повіту); клятвене засвідчення правильності заповнення «сказки»; пояснення про всі місця перебування (де та в кого проживала особа впродовж усього життя); склад сім'ї (із зазначенням осіб чоловічої статі); місце перебування на час проведення ревізії з вказівкою причини, внаслідок якої особу не було обраховано; 3) заключна частина: підпис особи, що підлягала обрахуванню (якщо людина була неписьменна, то від її імені документ візував писар, наприклад, Семен Лумянов, та посадовець, що приймав «сказку», наприклад, поручик Боруков) [25, арк.11]. Надалі запровадження інституту оглядових «сказок», вдосконалення системи перевірки зразків первинної документації сприяло збільшенню кількості обрахованих осіб. Наприклад, за підрахунками В.Дена, після перевірки результатів ревізії було виявлено, що за Азовською, Київською, Московською,

Нижегородською, Смоленською, Петербурзькою не обрахованими залишилось 455 тис. 448 осіб чоловічої статі [26, с. 529].

Другий ревізійний перепис населення на теренах Російської імперії було розпочато наказом «О генеральной ревизии» від 16 грудня 1743 р. Під час проведення II ревізії (1743–1744 рр.), як і в попередній період, не було затверджено єдиного формуляра ревізької «сказки» [27, с.29]. Однак, джерелознавчий аналіз первинних документів ревізії надає можливість виокремити в їхній структурі три частини: 1) вступ (інформація про укладача «сказки», час та місце укладання); 2) основна частина (ім'я, прізвище, станова та професійна належність особи чоловічої статі, яка підлягає обліку); 3) заключна частина (підпис завірителя «сказки», здебільшого це була особа, яка укладала «сказку» і несла відповідальність за правдивість наданої інформації). За зовнішнім виглядом формуляр ревізької «сказки», що використовувався під час проведення II ревізії, є перехідним етапом до табличної форми: відомості про людей тут наводяться у вигляді таблиці, але всі необхідні посилання на матеріали I ревізії презентуються в текстовому вигляді перед описом сім'ї: «записаний у колишню ревізію», «переведений з такого-то села». Особливістю інформативного навантаження ревізьких «сказок» I та II ревізій було те, що в тексті документів зустрічалась інформація про фізичні та психічні недоліки людини (сліпота, каліцтво, психічні хвороби тощо). Ця норма запроваджувалася указом 1722 р.: «Коли при свідченні й розташуванні полків... з'являться сліпі, і дуже калічені, і старезні, і дурні, які хоча звичайно діяльності та прохарчування самих для себе ніяких не мають, тих усіх, не обходячи нікого, переписати» [28, с.755]. Взагалі I та II ревізії іноді надавали й інші відомості, які не фігурували у ревізьких «сказках» III ревізії: інформація про місце проживання та соціальну приналежність батька жінки, яка перебувала у шлюбі; назва населеного пункту, до якого належала жінка до шлюбу [12, с.40].

Третя ревізія за часів правління імператриці Єлизавети I тривала 5 років (1761–1765 рр.). Відповідно до наказу «О произведении новой ревизии» (28 листопада 1761 р.) під час проведення III ревізії обрахуванню підлягали особи як чоловічої, так і жіночої статі. За збір та систематизацію ревізьких «сказок» відповідали губернські, воєводські та провінційні канцелярії. Відомості збиралися за такою схемою: управителі палацових та державних маєтків, монастирських та церковних земель надавали ревізькі «сказки» на селян, що перебували у власності цих установ. За кріпаків надавали «сказки» їхні власники (за їхньої відсутності на місці – прикажчики, старости, виборні), за міщан – ратуші та магістрати [29, с.834–837]. Щоб спростити процедуру збору та систематизації ревізьких «сказок», 13 лютого 1763 р. уряд дозволив надавати «сказки» особисто, а також надсилати їх поштою, відправляти через третіх осіб. Первинний термін подання «сказок» був встановлений у 5 місяців, однак у квітні 1764 р. уряд був вимушений подовжити строк подачі «сказок» до 1 січня 1765 р). На відміну від ревізьких «сказок», укладених під час проведення I та II ревізій, для документів первинного обліку III ревізії (1761–1763 рр.) було затверджено друковану форму (наказ від 28 листопада 1761 р. «О произведении новой ревизии»). Формуляр ревізької «сказки» складався з трьох частин (клаузул). Перша частина – це вступ, де зазначалася причина складання «сказки» та готовність укладача документа відповідати перед законом у разі приховування душ. Друга частина – це текст «сказки», де представлені відомості про всіх осіб чоловічої і жіночої статі – прізвище, ім'я, по батькові, вік, станова приналежність, місце проживання. Також у цій частині було презентовано інформацію про результати порівняння відомостей III ревізії (1761–1763 рр.) з матеріалами II ревізії (1743–1744 рр.) за такими категоріями, як: «за останньою ревізією в подушний оклад записані»; «з них після ревізії внаслідок різних випадків вибули»; «скільки на сьогодні є людей з урахуванням новоприбулих та померлих» [9, с.347]. Третя частина ревізької «сказки», заключна, містила дані про загальну чисельність записаних ревізором, кількість новонароджених, вибулих тощо.

Рішення про початок проведення IV ревізії (1781–1783 рр.) було проголошено 16 листопада 1781 р. [30, с.304–306]. 10 грудня 1781 р. Сенат затверджує наказ «О распоряжениях касательно подачи ревизских сказок по приложенным формам». Документ оприлюднює оновлені вимоги до структури та правил заповнення формуляра ревізьких «сказок». По-перше, від цього часу ревізькі «сказки» слід було укладати за кожним селищем і кожною родиною окремо. По-друге, як і в попередні роки, необхідно було дослідити і надати відомості про зміни, що відбулися у територіально-адміністративних кордонах населених пунктів після останньої ревізії – які населені пункти виникли, які знищені чи переведені і куди. По-третє, змінилася процедура заповнення ревізької «сказки» та її структура. Оскільки цю ревізію було поширено й на осіб жіночої статі, до ревізької «сказки» додавалися три графи, в яких фігурувала інформація про жінок: «за останньою ревізією були записані», «з тієї кількості після ревізії й донині різними випадками вибули», «нині у наявності з прибулими та новонародженими». Під час заповнення ревізької «сказки» на представників купецького стану, окрім стандартної інформації, яку потрібно було презентувати (прізвище, ім'я, по батькові, наявність запису до подушного окладу, кількість осіб чоловічої та

жіночої статі, які вибули у порівнянні з попередньою ревізією із зазначенням причини вибуття, кількість осіб, яка мешкала у населеному пункті з урахуванням новоприбулих і новонароджених), обов'язкової фіксації підлягали відомості, «з якими наказами чи повеліннями і коли їх було записано до купецтва, за звільненнями від команд чи власників або ж без звільнення, чи записані до подушного окладу і де саме, чи не записані» [31, с.344–352]. Також було оголошено й додаткові вимоги до заповнення ревізських «сказок» на приписних селян до фабрик і заводів, однодворців та дворових селян. Наприклад, під час оформлення «ревізської сказки» приписних селян потрібно було надати інформацію про номер та дату наказу переведення селян до цієї категорії, зафіксувати, до якого податного стану вони належали до цього.

Для земель колишньої Гетьманщини (на час проведення ревізії – Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське намісництво), а також Харківського, Могилівського, Полоцького намісництв, Новоросійської, Азовської, Ризької, Ревельської та Виборзької губерній був розроблений спрощений формуляр ревізських «сказок». Для означених територій ревізія виконувала лише інформативну функцію – збору інформації про чисельність населення в регіоні. Спрощена форма ревізських «сказок» складалася з трьох граф: перша – це персональні відомості про особу чоловічої або жіночої статі, її вік на момент перепису; друга графа презентувала інформацію про чоловіків, третя – про жінок. За організацію та проведення ревізії на території колишньої Гетьманщини відповідали Друга Малоросійська колегія; в Новоросійській та Азовській губерніях – губернські канцелярії; у Харківському, Могилівському та Полоцькому намісництвах – провінційні намісницькі канцелярії; на землях Війська Донського – генерал-аншеф іррегулярних військ Г.Потьомкін-Таврійський. У той же час «О распоряжениях касательно подачи ревизских сказок по приложенным формам» зазначалось, що на всіх новоприєднаних територіях росіян потрібно було переписувати відповідно до загальноприйнятих форм ревізських «сказок», додатково фіксувати, звідки і коли ці люди переселилися до етнонаціональних районів Російської імперії, а також чи сплачують вони податки до державної казни [31, с.344–352].

23 червня 1794 р. було надруковано іменний наказ, наданий Сенату про проведення V ревізії. Формуляр ревізської «сказки» для V ревізії (1794–1796 рр.) було вирішено залишити незмінним, «оскільки досвід двох [ревізій] у царювання наше доводить, що за правилами, наданими у тому маніфесті [Маніфест від 16 листопада 1781 р.], з належною точністю, кращою зручністю та без тягара народного [ревізії] були проведені» [32, с.529]. Залишився незмінним формуляр «сказки» і під час реалізації VI ревізії (1811–1812 рр.). Єдиною особливістю заповнення ревізських «сказок» на VI ревізію було те, що обрахуванню не підлягали особи жіночої статі, і тому вони не фігурували в первинних документах ревізського обліку. Однак, уже для проведення VII ревізії (1815–1816 рр.) було вирішено змінити структуру ревізської «сказки» та правила її заповнення (Маніфест «Об учинении новой ревизии. С приложением наставления о сочинении ревизских сказок и форм оным» (20 червня 1815 р.) [33, с.207–213]. Оновлений бланк VII ревізії використовувався без змін аж до X ревізії 1858 р. Вступна частина формуляра «сказки» значно скоротилася. Якщо під час VI ревізії її оформлювали таким чином: «Ревізька «сказка» 1811 року, місяця, дня, такої-то губернії, такого-то повіту, такого-то міста або села, такого-то поміщика, чин, ім'я, по батькові, прізвище податних чоловічої статі дворових людей і селян або купців і міщан, або такого-то найменування казенних селян або вільних хліборобів» [9, с.347] (наприклад, «Ревізька «сказка» 1811 року вересня ____ дня Слобідсько-Української губернії Охтирського повіту Слободи Белки поміщиці капітанші Марфи Семенової доньки Оносівої про наявних чоловічої статі слобідських селян») [34, с.74], то під час проведення VII ревізії вона виглядала так: «Ревізька «сказка» 1816 року серпня 5 дня Слобідсько-Української губернії Вовчанського повіту слободи Мартової» [35, с.7]. Основна частина формуляра ревізської «сказки» складалася з двох частин: для обліку населення чоловічої статі (ліва частина аркуша) та жіночої (права частина). Під час роботи над ревізською «сказкою» потрібно було заповнити п'ять граф. Перша графа – «№ сім'ї» (з цього часу сім'ї записувалися за дворами, опис кожної сім'ї виокремлювався межею, обрахування сімей дворових кріпаків проводився окремо від поміщицьких селян). Друга графа – «чоловіча стаття» (у ній вписувалося прізвище, ім'я, по батькові облікованої особи чоловічої статі). Розроблено спеціальну ієрархію обрахування цієї демографічної категорії населення: спочатку записували до ревізської «сказки» найбільш старшого з представників чоловічої статі у сім'ї, нижче записувалися його сини та онуки (напроти їхніх матерів), нижче фіксувалися зяті з їхніми сім'ями, потім пасинки з їхніми родинами, незаконнонароджені з їхніми сім'ями, і лише після цих категорій рідні брати та племінники патріарха з сім'ями (за умови, якщо останні мешкають зі своїми родинами в одному дворі з головою родини), потім записували всиновлених дітей з їхніми сім'ями. У третій графі («за останньою ревізією було і після неї прибуло. Роки») зазначався вік облікованої особи на час проведення VI ревізії (1811–1812 рр.). Якщо це був новонароджений, інформація набувала такого змісту: «[немовля] трьох тижнів», «[немовля] півроку», «чотирьох місяців», «одного місяця» тощо. Також у цій графі оприлюднювалася інформація щодо

осіб чоловічої статі, що залишилися поза обліком внаслідок необрахування під час попереднього перепису 1811–1812 рр. («зарахований казенною палатою у 1812 р. з прописних») або внаслідок втечі від власника (якщо останнього в результаті проведення розшукових дій власники повернули, то потрібно було вказати дату повернення). У четвертій графі («з тієї кількості вибуло. Коли саме») презентувалась інформація про природний та механічний рух населення в регіоні у порівнянні з попередньою ревізією 1811–1812 рр. із зазначенням основної причини зменшення населення: внаслідок природної чи насильницької смерті або нещасного випадку, «зник безвісти», самовільно залишив місце проживання («утік»), «відданий у рекрути або в ополчення» чи «у кріпосну роботу та не повернувся», «був споряджений в армію підводчиком або лопатником для перевезення полонених та не повернувся»). Також у цій графі рекомендувалося записувати, «хто, коли, кому був проданий або перейшов у спадок». У п'ятій графі («нині у наявності») вказувався вік оподаткованої особи на час проведення VII ревізії (1815–1816 рр.) [33, с.210]. Під час обрахування купців, міщан, державних селян у ревізських «сказках» рекомендувалося фіксувати дату й антропонімічні показники тих, кого було зараховано до нових соціальних прошарків. Аркуш для запису жінок був поділений на чотири стовпчики: перший – це порядковий номер запису сім'ї; другий – прізвище та ім'я, третій – для зазначення причини відсутності облікованої особи («у тимчасовій відлучці, з якого часу») та четвертий – для фіксації віку особи на момент проведення ревізії («нині у наявності, роки»). Таким чином, відповідно до вимог проведення VII ревізії, «сказки» цього періоду презентували інформацію про антропонімічні параметри жінки, записаної до ревізії, її вік, соціальний стан (за даними її чоловіка) та загальну чисельність жіночого населення селища. Також на сторінках ревізської «сказки» надавалися відомості про існуючі випадки втечі жінок.

Заклучна частина «сказки» являла собою інформацію про загальну чисельність населення та підписи осіб, які упорядковували «сказку». Проте і тут була відмінність у порівнянні з попередньою ревізією. Наприклад, наприкінці «сказок» VI ревізії підсумковий запис мав такий вигляд: «Усього до сплати податі... а того ж німечиних і старих до роботи не придатних... а до того ж калік, до роботи не придатних...». Під час проведення VII ревізії підсумковий запис робили і для чоловічої, і для жіночої статі; сумарні показники фіксували також за становою приналежністю (в ревізських «сказках» були записані різні соціальні групи: «усього селища ... козаків..., військових поселенців...»). Наприкінці «сказки» подавалася загальна чисельність населення за кожною статтю окремо: «А загалом у селищі ... душ чоловічої (жіночої) статі...». У «сказках» VII ревізії зазначався розмір сплачуваних населенням податків: «малоросійські козаки, що сплачують окладу по 5 крб.», «монастирські селяни, що сплачують по 6 рублів», «відставні солдати не покладені в оклад» тощо. Таким чином, під час проведення VII ревізії було затверджено оновлений формуляр ревізської «сказки», який використовувався без змін аж до X ревізії 1858 р.

У фондї 131 «Маріупольське повітове казначейство») Держархіву Донецької обл. знаходяться на обліку ревізські «сказки» села Темрюк Олександрівського повіту Катеринославської області за 1816–1817 рр. («Ревизские сказки селения Темрюк (январь 1816 – 7 июля 1823 гг.)») та 1835–1836 рр. (Ревизские сказки селения Темрюк (1835–1836 гг.). З «Історії міст та сіл Української РСР. Донецька область» довідуємося, що село Темрюк (зараз с.Старченкове Володарського району Донецької області) «було засноване на початку XIX ст. збіглими селянами із Західної України» (у той же час більшість краєзнавців Донецької області вважають, що Темрюк засновано у 1807 р. переселенцями із Смоленської губернії) [1, с.266]. Основним описово-статистичним джерелом, що оповідає про процес заселення цього регіону та формування його демографічної структури, на сьогодні є ревізські «сказки». Однак, залучення їх для реконструкції родинного середовища селян Темрюка та демографічної ситуації в регіоні актуалізує питання про достовірність джерел цієї групи. Навіть при формальному порівнянні двох ревізських «сказок» (Ревізської «сказки» (1816 р.) та Ревізської «сказки» (1835 р.) казенного села Темрюк Олександрівського повіту Катеринославської губернії) автор статті виявив у записах певні розбіжності. Наприклад, у документах первинного обліку було зазначено, що мешканцю села Темрюк Козьмі Кіндратовичу Дудникову на час проведення VII ревізії у 1816 р. виповнилося 28 років, а за VIII ревізією (рік упорядкування «сказки» – 1835 р.) у графі, де фіксувався вік особи за попередньою ревізією, написано 26 років, до того ж, якщо додати до вказаних у записі років життя К.Дудникова час, що сплинув з останньої ревізії (а це 19 років), то йому повинно було бути принаймні 45 років, а не 37, як записано у ревізії. Як бачимо, визначення вікового показника облікованої особи, попри його деталізацію (вік малолітніх дітей іноді фіксується до місяця), дослідники вважають найбільш недостовірним пунктом ревізських «сказок» [8, с.533]. Інші розбіжності, що зустрічаються в ревізських «сказках», поширюються на фіксацію антропонімічних даних мешканців села Темрюк. Так, єдиний брат Козьми Федоровича Сиротиліна у VII ревізії записаний під ім'ям Степан, а у VIII ревізії – як Стефан. Можна припустити, що перший раз його ім'я було записано некоректно – переписувач не зорієнтувався у новому для нього, але поширеному у Смоленській губернії імені Стефан та назвав його більш звичним для українського

середовища ім'ям Степан. У VIII ревізії помилку вже виправили, адже ім'я Стефан повторюється при записі синів цього чоловіка. Такі «перекручування» імен були досить поширеним явищем під час ревізійних заходів. Дослідники V ревізії (1794–1796 рр.) на Правобережжі, де ревізькі «сказки» складалися з російськомовного та польськомовного варіанту (прикладом може слугувати ревізька «сказка» села Ободівка, Бершадського повіту Брацлавського намісництва), Ю.Легун та О.Петренко стверджували, що «в російськомовній частині ревізьких «сказок» спостерігалось прагнення записувати імена українських селян на російський взірць: Остапа називали Євстафієм, Параску – Євпраксією, Хому – Єфімієм. Натомість польський варіант ревізьких «сказок» частіше зберігав правдиве звучання імен» [36, с.19]. Однак, за спостереженням дослідників, головним чином впливав на точність фіксації імен мешканців населеного пункту конкретний переписувач, оскільки в деяких ревізьких «сказках» у польському варіанті зустрічались імена українських селян, які були записані за польською транслітерацією [36, с.19].

При змістовному порівнянні наведених вище ревізьких «сказок» можна простежити трагічну долю декількох родин мешканців села Темрюк. Виснажлива праця на землі, хвороби, відсутність належного медичного обслуговування, незбалансоване харчування, майже повна відсутність контролю за дітьми призводила до великої кількості смертей серед місцевого населення. Наприклад, порівнюючи ревізькі «сказки» с. Темрюк за 1816 р. та 1835 р., можна побачити, що приймак Козьми Дудникова Іван Іванов помер у 30-ти річному віці, Козьма Федорович Сиротилін – у віці 45 років (залишилася невідомою доля його дружини Матрони, адже у «сказці» за 1835 р. вона вже не фігурує). Померли також два його пасинки – 10-річний Іван і 5-річний Тит (в одному році, можливо, через нещасний випадок), а от Ісаїя Опанасович Чебуріхін помер у поважному 67-річному віці. У ревізькій «сказці» за 1835 р. (у порівнянні з 1816 р.) не фігурують імена жінок – Феодосії з родини Дудникова, Агрипини і Параскеви Сиротиліних (можливо, вони повиходили заміж і їхні особи записано у складі родин чоловіків). Із самих текстів ревізьких «сказок» подальшу долю цих жінок встановити неможливо, адже при записі зазначалися тільки їхні імена. Лише залучаючи широкий діапазон інших джерел, зокрема метричні книги, можна дослідити подальшу долю жінок. Загалом, навіть за тими ревізіями, де обрахунок жіночого населення проводився (III-V, VII-X), досить складно встановити точні демографічні дані про чисельність, динаміку зростання та основні напрямки міграційних та рееміграційних процесів серед жінок. На це саме вказували і відомі російські демографи С.Новосельський і А.Рашин. Так, С.Новосельський стверджував, що «серед православного населення на початку XIX ст. спостерігалася менш прийнятна реєстрація серед народжених (імовірно також і померлих) дівчат, аніж хлопців, оскільки «чоловіча душа» відігравала більшу роль як податна одиниця у поміщицькому побуті, аніж «душа жіноча» [37, с.47–48]. Аналогічної думки дотримувався А.Рашин. Науковець наголошував, що «реєстрація народжених дівчаток у перші три десятиріччя XIX ст. була, безсумнівно, не повною» [10, с.18].

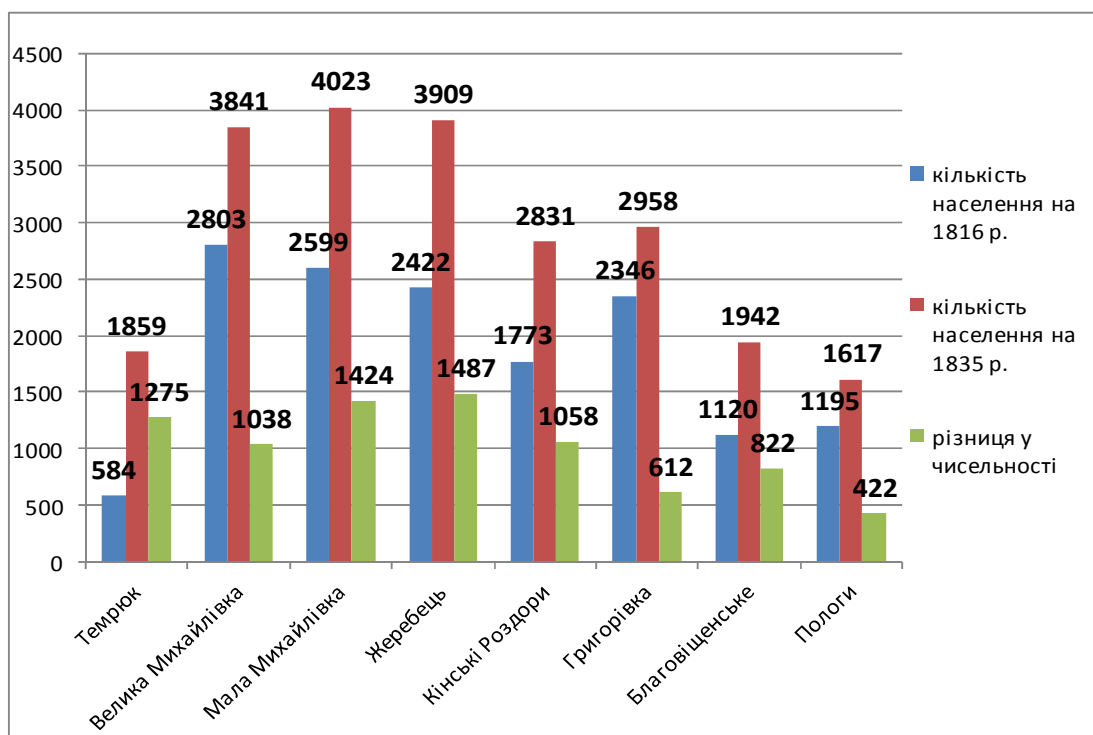
У селі Темрюк VII загальнодержавну ревізію 1815–1816 рр. провели у січні 1816 р. Згідно з документами первинного ревізького обліку, в 1816 р. в населеному пункті проживало 305 осіб чоловічої і 279 осіб жіночої статі (серед них більшість становили особи працездатного віку). Упродовж 1816–1835 рр. чисельність населення Темрюк зросла на 218 % і становила на час проведення VIII ревізії (15 березня 1835 р.) – 1859 осіб чоловічої та жіночої статі (див. Діаграму 1). Отже, кількість населення села за 19 років зросла на 1275 осіб. Чисельність і склад населення Темрюка змінювався в результаті міграційних процесів та природного руху населення, коли показники народжуваності значно перевищували показники смертності. Від січня 1816 р. до 1835 р. у селі народилося 315 осіб. Кількість осіб до 16 років зросла з 216 осіб у 1816 р. до 964 осіб у 1835 р., вікової категорії 17–34 років – до 494 осіб (на 1816 р. ці показники становили 225 осіб), вікової категорії 35–59 – зі 111 осіб у 1816 р. до 363 осіб у 1835 р. Таким чином, співвідношення дітей та підлітків до осіб працездатного віку становила у 1816 р. 2:3, у 1835 р. – 1:1. У той же час за період з 1811 р. до 1815 р. у селі Темрюк зареєстровано 79 випадків смерті, що в середньому становило 15,5 осіб на рік. За період з 1816 р. до 1835 р. показники смертності від хвороб та нещасних випадків сягнули 158 осіб, тобто 8 осіб на рік. Показники дитячої смертності в селі залишалися стабільно високими. За період з 1811 р. до 1815 р. показники смертності серед дітей та підлітків становили 32 зареєстровані випадки, з січня 1816 р. до березня 1835 р. – 37 випадків. Таким чином, вікова категорія до 16 років серед померлих становила у 1811–1815 рр. – 40,5 % від загальної кількості смертельних випадків, у 1816–1835 рр. – 23,4 %. Такі високі показники дитячої смертності пояснювалися перш за все відсутністю належного медичного обслуговування жінок репродуктивного віку та новонароджених, сталої системи заходів профілактики інфекційних захворювань, незадовільними санітарно-гігієнічними умовами, незбалансованим харчуванням, відсутністю майже повного контролю за дітьми.

Зростання чисельності мешканців с.Темрюк відбувалося не тільки за рахунок природного руху населення, але й завдяки процесам його механічного просторового переміщення. Наприклад, лише

у 1830 р. в село з Курської губернії було переселено 40 однодворців [38, арк.38–39], а в 1843 р. – 92 однодворці з Подільської та Віленської губерній [39, арк.69–70 зв.]. Наприклад, із села Великий Теленек Гайсинського повіту Подільської губернії в 1843 р. переселилася до Темрюка сім'я Вруцьких у складі семи осіб: Івана Вруцького, його сина Григорія та доньки Матрони, невістки Ірини, онука Семена, онучок Марії та Ганни. Із села Теплика Гайсинського повіту Подільської губернії переїхала сім'я Йосифа Дмицаковського у складі трьох осіб: його жінки Лукерії та сестри Терези. З додаткової ревізської «сказки» від 12 вересня 1828 р. довідуємося, що принаймні ще четверо мешканців Темрюка прибули з інших місцевостей: 45-річний Мойсей Бородавка – з Миргородського повіту Полтавської губернії, 11-річний Пилип Короленко зі своєю 35-річною матір'ю – з Болховського повіту Орловської губернії, а 30-річна «уродженка міста Москви» Парасковія Семенівна Сорокіна «відлучилася під час нашествия ворога», тобто у 1812 р. [38, арк.36]. Збільшення населення Темрюка відбулося також за рахунок переселення з одного селища до іншого в межах губернії та повіту. Так, наприклад, до селища Темрюк у 1824 р. перейшли на постійне місце проживання козацька родина у складі 5 осіб із селища Щербатівський хутір Бахмутського повіту Катеринославської губернії [38, арк. 29] та 207 осіб козаків та поселенців селища Миколаївка Павлоградського повіту Катеринославської губернії [39, арк. 30–36]. Роком раніше (у червні 1823 р.) відбулося переселення до Темрюка в межах одного Олександрівського повіту – 12 козаків та поселян із селища Гаврилівка та 19 осіб козаків із селища Велика Михайлівка [38, арк.40–41]. Загалом демографічні процеси в с.Темрюк відповідали загальним тенденціям, що відбувались на Півдні України. Так, В.Ликова на основі інформації ревізських «сказок» за 7 селищами Олександрівського повіту Катеринославської губернії (Велика і Мала Михайлівка, Жеребець, Кінські Роздори, Григорівка, Благовіщенське, Пологи) переконливо довела, що здебільшого потік переселенців на Південь України відбувався з Полтавської, Слобідсько-Української, Смоленської та Чернігівської губерній [9, с. 349]. Російський демограф В.Кабузан також пояснював збільшення населення Катеринославської губернії за рахунок зростання міграційних процесів населення Полтавської, Чернігівської, Смоленської, Слобідсько-Української, Воронежської та Курської губерній [3, с.176, с.297–301]. За даними В. Кабузана, за період між VII та VIII ревізіями Катеринославську губернію як постійне місце перебування обрало 17 тис. 762 особи [3, с. 281].

Діаграма 1

Динаміка змін кількості населення за 1816–1835 рр. у восьми селищах Олександрівського повіту

[9, с. 349; 38, арк. 42; 39, арк.114].

Формування статеві-вікового складу населення села Темрюк залежало від багатьох факторів, як демографічних (народжуваності, смертності, міграційних процесів), так і тих, що на них впливають – історичних та соціально-економічних. Статеві-вікове співвідношення у соціальній групі державних селян с. Темрюк у 1816 р. було таким: особи чоловічої статі переважали у першій віковій

категорії (0–16 років) на 42 особи (144:102), у віковій категорії від 35 до 59 років особи жіночої статі переважали чоловічу на 15 осіб (63:48), статеві-віковий паритет спостерігався у вікових категоріях 17–34 років (112 чоловіків:113 жінок) та понад 60 років (1:1). Загальне ж співвідношення було на користь чоловічої статі, що було більше на 26 осіб. У 1835 р. статеві-вікове співвідношення у соціальній групі казенних селян Темрюка змінилося на користь чоловічої статі: у трьох вікових категоріях (від новонароджених до 16 років, від 35 до 59 років та від 60 і старше років) чоловіча стать переважала на 10, 11 та 12 осіб відповідно. Проте жіноча стать переважала у віковій категорії 17–34 років на 36 осіб. Таким чином, перевага жіночої статі над чоловічою у 3 особи не є критичною і можна стверджувати, що загальне співвідношення статей було 1:1.

Таким чином, дослідження нормативно-правових актів (маніфестів, указів Сенату) дозволило встановити, що розвиток формуляра ревізських «сказок» завершився у 1815–1816 рр. Формуляр ревізської «сказки» передбачав фіксацію антропонімічних даних, географічної атрибуції і соціального статусу населення тощо. Тому за матеріалами ревізій можна дослідити динаміку чисельності населення, статево-вікову та соціальну структуру, природний рух населення – народжуваність, смертність; тенденції в природному й механічному (міграційному) прирості. Як свідчать ревізські «сказки», упродовж 1811–1835 рр. село Темрюк знаходилося у зоні активних міграційних процесів, що пояснювалось економічним освоєнням південноукраїнських земель та переселенням на територію вихідців із Полтавської, Чернігівської, Смоленської, Орловської, Віленської та інших губерній Російської імперії. Упродовж 1816–1835 рр. в результаті природного та механічного приросту чисельність населення Темрюка збільшилася на 1275 осіб. Більшість населення села Темрюк становили особи працездатного віку, загальне співвідношення представників жіночої та чоловічої статей у 1835 р. було 1:1.

Список використаних джерел

1. История городов и сел Украинской СССР. Донецкая область / Под ред. Г.П.Ерхова. – Киев: Главная редакция УСЭ, 1976. – 810 с.
2. Кеппен П. Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в России в 1851 г. / П. Кеппен. – СПб.: В Типографии Императорской Академии Наук, 1857. – 318 с.
3. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.) / В.М. Кабузан. – М.: Наука, 1976. – 308 с.
4. Кабузан В.М. Материалы ревизий как источник по истории населения России XVIII – первой половины XIX в. (1718–1858 гг.) / В. М. Кабузан // История СССР. – 1959. – № 5. – С. 128–140.
5. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е.И. Дружинина. – М.: Изд-во «Наука», 1970. – 383 с.
6. Махнова Г.П. Чисельність і склад українського населення Росії в 60-х рр. XVIII ст. / Г.П.Махнова // Український історичний журнал. – 1965. – № 2. – С. 111–116.
7. Подъяпольская Е.П. Ревизские сказки как исторический источник / Е. П. Подъяпольская // Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия. Сб. статей / ред. В.П. Волгин и др. – М.: Из-во Академии Наук СССР, 1952. – С. 310–321.
8. Гедьо А. Матеріали ревізійного перепису населення як джерело з історії іноземних колоністів Донбасу (за матеріалами Державного архіву Донецької області / А. Гедьо // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Т. 19 (у 2-х кн.). Тематичний випуск «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація». Кн. I. – К., 2009. – С.551–562.
9. Ликова В. В. Ревізські сказки як джерело до соціально-економічної історії Південної України першої половини XIX ст. (1795–1835 рр.) / В. В. Ликова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2007. – Вип. XXI. – С. 345–351.
10. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки / под ред. С. Г. Струмилина / А. Г. Рашин. – М.: Государственное статистическое издательство, 1956. – 351 с.
11. Орлова А. К вопросу об изучении третьей ревизии / А. Орлова // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – Вып.3. – Т. IV. – 2013. – С. 71–82.
12. Троицкая И. Ревизии населения России как источник демографической информации (методологические проблемы): дис. канд. экон. наук: спец. 08.00.18 / Ирина Алексеевна Троицкая. – Москва, 1995. – 123 с.
13. Маркова М. Первичные документы по учету населения Санкт-Петербургской губернии в XVIII – первой половины XIX вв. как исторический источник (метрические книги, исповедные росписи, ревизские сказки): дис. канд. ист. наук: спец. 07.00.09 / Мария Александровна Маркова. – СПб., 2005. – 183 с.
14. Філіпова М. Масово-формулярні матеріали як джерело для історично-антропологічних досліджень болгарського населення Буджаку першої половини XIX століття / М. Філіпова // Український історичний збірник. – Вип. 13. – 2010. – С. 76–84.
15. Российский государственный архив древних актов, ф. 350, оп. 2, д.1247, л.501–509.
16. Российский государственный архив древних актов, ф. 350, оп. 1, д. 1246. Сказки однодворцев-служилых людей г. Мирополья и уезда, г. Каменного и уезда, г. Недригайлова и уезда, г. Суджи и уезда, 481 л.
17. Российский государственный архив древних актов, ф. 350, оп. 1, д. 9, л. 1–481.
18. Российский государственный архив древних актов, ф. 350, оп. 1, д.38, л.201–371, 380–492, 496–546, 700, 717.
19. Національний архів Республіки Молдова, ф.134, оп.3, спр.1282, 16 арк.
20. Національний архів Республіки Молдова, ф.134, оп.3, спр.981, 187 арк.
21. О помещении в ревизских сказках не одних крестьян, но также дворовых людей и церковных причетников. Именной, данный Сенату (№3481 от 5 января 1720 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. VI. – С. 1.
22. О падачи ревизских сказок, о взятии воевод в Санкт-

Петербурге к розыску за невысылку сказок, об отписании у них поместей и вотчин на государя, и о посылке подтвердительных указов в провинции, чтобы сказки о городских полах и причетниках были доставлены. Сенатский (№ 3707 16 января 1721 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. VI. – С.290–291. 23. О введении ревизии, о распределении содержания войска по числу душ, об определении воинских и избрании Земских комиссаров для заведования всех сборов с крестьян для содержания войска, и о счет Земских комиссаров в собираемых ими деньгами и припасах Именной указ (№ 3245 от 26 ноября 1718 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. V. – С. 597. 24. Об учинении общей переписи людей податного состояния и подачи ревизских сказок и о взысканиях за утайку душ. Именной, объявленный Сенату (№3287 от 22 января 1719 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. V. – С.618. 25. Российский государственный архив древних актов, ф. 350, оп.2, д.240, 154 л. 26. Ден В.Э. Население России по пятой ревизии. Подушная подать в XVIII веке и статистика населения в конце XVIII века / В. Э. Ден. – М.: Университетская типография, Страстной бульвар, 1902. – Т. 1. – 377 с. 27. О генеральной ревизии. Именной указ (№8835 от 16 декабря 1743 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. XI. – С. 962–964. 28. О положении в счет слепых, увечных и дураков, при расположении полков на души. Сенатский указ (№ 4068 от 31 июля 1722 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. VI. – С. 755. 29. О произведении новой ревизии. Сенатский указ (№ 11364 от 28 листопада 1761 року) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. XV. – С. 834–837. 30. Об учинении во всей Империи новой ревизии. Манифест (№ 15278 от 16 ноября 1781 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. XXI. – С. 304–306. 31. О распоряжениях касательно подачи ревизских сказок по приложенным формам. – Сенатский (№ 15296 от 10 декабря 1781 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. XXII. – С.344–352. 32. Об учинении новой генеральной в Государстве ревизии. Именной указ, данный Сенату (№ 17221 от 23 июня 1794 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. XXIII. – С.529. 33. Об учинении новой ревизии. С приложением наставления о сочинении ревизских сказок и форм оным. Манифест (№25882 от 20 июня 1815 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. XXXIII. – С. 207–213. 34. Ревизские сказки населения сл. Белка Ахтырского уезда. Первая четверть XIX ст. / ред. А.Ф. Парамонов. – Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2009. – С. 74. 35. Ревизская сказка 1816 года августа 5 дня Слободско-Украинской губернии Волчанского уезда слободы Мартовой / ред. А.Ф. Парамонов. – Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. – С.7. 36. Легун Ю. Ревізійні переписи населення 1795 р.: Брацлавська губернія / Ю. Легун, О. Петренко. – Вінниця: Консоль, 2003. – 284 с. 37. Новосельский С.А. Смертность и продолжительность жизни в России / С.А. Новосельский. – СПб.: Типография МВД, 1916. – С. 47–48. 38. Держархів Донецької обл., ф. 131, оп. 1, спр. 63, 42 арк. 39. Держархів Донецької обл., ф. 131, оп. 1, спр. 63, 114 арк.

Инна Петрова

РЕВИЗСКИЕ «СКАЗКИ» КАК ИСТОЧНИК ИСТОРИЧЕСКОЙ ДЕМОГРАФИИ ЛОКАЛЬНЫХ ТЕРРИТОРИЙ УКРАИНЫ (НА ПРИМЕРЕ СЕЛА ТЕМРЮК АЛЕКСАНДРОВСКОГО УЕЗДА ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ)

Статья посвящена исследованию ревизских «сказок» как источника исторической демографии Украины. В статье перечислены функции, которые выполняли ревизии в обществе, проанализированы изменения, которые произошли в формуляре ревизских «сказок», системе контроля за их введением, систематизацией и обработкой. На основе анализа формализованных данных из первичных документов ревизского учета (ревизские «сказки» 1816, 1835 гг.) была реконструирована демографическая история села Темрюк Александровского уезда Екатеринославской губернии (сейчас с. Старченково Володарского района Донецкой области).

Ключевые слова: источниковедческий анализ, ревизия, ревизские «сказки», Темрюк, Екатеринославская губерния.

Inna Petrova

CENSUS RECORDS (RUSSIAN «REVIZSKIE SKAZKI», UKRAINIAN «REVIZSKI «SKAZKY»») AS A SOURCE OF HISTORICAL DEMOGRAPHY OF LOCAL TERRITORIES OF UKRAINE (ON THE EXAMPLE OF VILLAGE TEMRYUK OF ALEXANDROVSKY COUNTY IN EKATERINOSLAVSKAYA PROVINCE)

The article investigates census records (Russian «Revizskie skazki», Ukrainian «Revizski «skazky»») as a source on historical demography of local territories of Ukraine. The article lists functions that revisions performed in the society, it analyzes changes that have occurred in the formulary of census records, in the system of control over their administration, ordering and processing. Based on the analysis of formalized data from the primary documents census record («Revizskie skazki» in 1816, 1835) has reconstructed the demographic history of the village Temryuk of Alexandrovsky County in Ekaterinoslavskaya province (now village Starchenkovo in Volodarsky district of Donetsk region).

Key words: source analysis, revision, census records (Russian «Revizskie skazki», Ukrainian «Revizski «skazky»»), Temryuk, Ekaterinoslavskaya province.

УДК 94(438)

Олександр Шама

ПОЕМА ПОЛЬСЬКОГО ПОЕТА АНТОНІ МАЛЬЧЕВСЬКОГО «МАРІЯ. ПОВІСТЬ УКРАЇНЬСЬКА» (1825 Р.): СПРОБА СИМВОЛІКО-АЛЕГОРИЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Антоні Мальчевському, поету родом з Волині, у своєму єдиному творі – поемі «Марія. Повість Українська» (1825 р.) вдалось представити історію Польщі у історико-містичній перспективі, де минуле і сучасне, мертве і живе, реальне і потойбічне, конкретне і метафоричне, людське і демонічне переплетені між собою, утворюючи синтетичний образ Речі Посполитої такої ємності і глибини, які дозволяють не тільки збагнути причини її загибелі, але і знайти підстави для віри у її майбутнє відродження.

Ключові слова: Річ Посполита, торговицька зрада, поділи Польщі, романтизм, магнетизм.

Польського поета Антоні Мальчевського (1793–1826 рр.), поема якого «Марія. Повість українська» побачила світ у Варшаві влітку 1825 р., традиційно прийнято вважати одним із засновників «української школи» польського романтизму [20; 13, с. 87; 79, с. 313; 80, с. 370; 81, с. 509]. Однак, вже перші дослідники його творчості – М. Мохнацький, М. Грабовський, А. Бєльовський, Л. Семенський і ін., що також мали відношення до «української школи», відмічали, що значення «Повісті української» далеко виходить за ці доволі вузькі рамки. Підтвердженням цьому стала кількість, частота і географія видань поеми, до яких жоден твір названої літературної групи навіть не наблизився. Окремі шанувальники «Марії» взагалі підносили її значення до небес: наприклад, анонімний автор виданого у 1852 р. життєпису А. Мальчевського назвав її «квітом, від аромату якого вся батьківщина возрадувалась» [31, с. 91], натомість поет А. Асник у вірші, написаному між 1855 і 1857 рр., прямо ставить її на один рівень з «Конрадом» і «Дзядами» [76, с. 152]. Тим не менше, в силу об'єктивних і суб'єктивних причин «Повість українська» дотепер залишається у тіні «Конрада» і «Дзядів». Існують серйозні підстави для спростування цього стереотипного підходу, тому мета цієї статті – показати, що поема А. Мальчевського є одним з найважливіших текстів польської культури, причому її істинне послання приховане і виявляється тільки на символіко-алегоричному рівні сприйняття.

Сподіваючись на підтримку, А. Мальчевський присвятив свій дебютний твір відомому історичному письменнику Юліану Немцевичу, знаменита праця якого «Зібрання історичних пам'яток давньої Польщі» (1822 р.), підказала йому не одну ідею [18, с. 12; 10, с. XIV]. Однак, заклопотаний власними численними починаннями, Немцевич не зацікавився молодим поетом [33, с. 41; 8, с. 269], натомість критика зустріла «Марію» холодно [41, с. 59; 12, с. III]. В рецензії, що вийшла в кінці того ж, 1825 р., відмічалось, що «автор може поповнити вузьке коло наших оригінальних письменників», але тільки тоді, коли позбудеться свого «несформованого смаку» і подолає «спотворене розуміння поезії». Обґрунтовуючи своє твердження, рецензент навів цілу сторінку висловів, які «прикро вразили» його «своєю вульгарністю і недоречністю» [18, с. 15–16; 73, с. 21]. Ще в 1833 р. окремі критики називали поему «цікавою, але сирою», відмічаючи численні «недоробки» автора в «думках і образах» [8, с. 304; 41, с. 68–69]. Зрозуміло, що за такого налаштування вченої публіки читачі про «Марію» навіть не чули і тираж залишився нерозпроданим [33, с. 41; 3, с. 76; 6, с. 192].